

Szakdolgozat

Nyéki Zoltán

Debrecen, 2013

Debreceni Egyetem
Bölcsészstudományi Kar

**Barangolás egy Árpád-kori nemzetségnév körül:
A Szemere nemzetség**

Témavezető:

Dr. Tóth Valéria

egyetemi docens

Készítette:

Nyéki Zoltán

III. magyar BA

Debrecen, 2013

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	1
2. A nemzetségekről és nemzetségnevekről általában	2
2.1. A magyar nemzetségek fogalma és kronológiai jellemzői	2
2.2. A nemzetségnevek és a nemzetségjelölő formulák	5
3. A Szemere nemzetség	8
3.1. A Szemere nemzetség eredete, története	8
3.2. A Szemere nemzetség birtokai és a <i>Szemere</i> név előfordulása helységnevekben	10
4. A <i>Szemere</i> névforma személynévi és nemzetségnévi előfordulásai	12
4.1. A <i>Szemere</i> nemzetségnévi előfordulásai.....	12
4.2. A <i>Szemere</i> személynévi előfordulásai	14
4.3. A Szemere személy- és nemzetségnév adatainak helyesírás- és hangtörténeti vizsgálata.....	17
5. Összegzés	20
Irodalom	21

1. Bevezetés

Szakkolgozatom tárgya az egyik XIII-XIV. századi nemzetségnév, a *Szemere* átfogó történeti-nyelvészeti vizsgálata, melynek során a nemzetség eredetét, a nemzetségnév etimológiáját és névadási hagyományait vizsgáltam meg. A vizsgált nemzetségnév kiválasztása önkényesen történt ugyan, de rajta keresztül több nyelvészeti és történettudományi kérdést is érinthettem. A korai ómagyar kori nemzetségnevek vizsgálata azért hálás téma, mert ebből a korból egzakt filológiai adatok maradtak ránk, melyek így biztos fogódzót nyújtanak a vizsgálatokhoz.

A dolgozatom alapvetően két részre oszlik, alapját és tartalmi felosztását BENKŐ LORÁND *Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből* (2009) című könyvéből merítettem. Az első rész a magyar nemzetségek és nemzetségnevek problémakörét dolgozza fel történettudományi és nyelvészeti megközelítésben. A nemzetségekkel kapcsolatban történeti oldalról elsősorban ZSOLDOS ATTILA és GYÖRFFY GYÖRGY témához kapcsolódó művei nyújtottak fontos információkat, a nemzetségnevek problematikáját nyelvi tekintetben pedig TÓTH VALÉRIA *A nemzetségnevek helye a személynevek rendszerében* című előadása alapján mutatom be. A dolgozatom másik egysége már csak a kiválasztott *Szemere* nemzetség leírására és a *Szemere* nemzetségnév nyelvészeti elemzésére koncentrál.

2. A nemzetségekről és nemzetségnevekről általában

A nemzetségnevek problematikájában való elmélyedés előtt érdemes tisztázni az alapvető fogalmakat, amelyek a témával kapcsolatban szóba kerülhetnek. Először is a magyar nemzetségek jelenléte az Árpád-korban kap teret, majd a nemzetségnevek problémakörét, illetve a nemzetségjelölő szerkezetek kérdését fejtem ki röviden.

2.1. A magyar nemzetségek fogalma és kronológiai jellemzői

Az első esszenciális kérdés mindenekelőtt az, hogy számolhatunk-e a nemzetségek meglétével a magyar történelemben? Erre a kérdésre határozott igennel felelhetünk. Konstantin által hagyományozódott írások alapján biztossággal számolhatunk a nemzetségek meglétével, melyet a törzsi rendszer támaszt alá, valamint az erre irányuló kutatások azt is megállapították, hogy minden olyan iráni vagy török nép, amellyel kapcsolatba kerültünk, hatással voltak társadalmi berendezkedésünkre. Egy analógiával levezetve a besenyők példáján a hét magyar törzshöz csatlakozó kabar törzsszel együtt körülbelül 35-50 nemzetség volt jelen a honfoglaláskor (ZSOLDOS 1996: 178). Ez reális számnak tűnik, hiszen Szent István uralkodásának idejére az eredetileg 108 körüli nemzetségszám már a kalandozások során megcsappant, majd később a királyi rendeletek miatt a felére redukálódott. Azonban a XIII-XIV. századból származó adatok szerint a nemzetségek száma e későbbi kronológiai rétegben 200 körül mozgott (KRISTÓ 1983: 37).

Érdemes tisztázni azt is, mit kell értenünk a nemzetség fogalmán. A nemzetség definíciója evidensnek tűnhet, mégis ambiguitás felé hajlik meghatározása során. Egyrészt mert a nemzetség fogalma közismert, az általános tudás része, másrészt éppen ebből adódóan nehéz pontosan definiálni. Egy másik szempontú megközelítés pedig a nemzetség fogalom interdiszciplináris voltából rajzolódik ki. A történettudomány, az etnográfia, a szociológia, a földrajz és még számos tudomány értelmezése más-más megállapításokat hordozhat. A történettudomány a valós leszármaztatást, az etnográfia az etnometodológia módszereivel közelíti meg a nemzetségek közös kulturális vonásait, a földrajz pedig a nemzetségek geográfiai elhelyezkedését vizsgálja. A KRISTÓ GYULA által szerkesztett *Korai magyar történeti lexikon* a következő, minden tudományágra tekintettel lévő fogalommagyarázatot adja a *nemzetség* címszó alatt: „Olyan szociológiai értelemben vett primér (face to face) csoport, amelynek összetartozás- (mi-) tudata a közös őstől való tényleges vagy fiktív

leszármazáson (vérközösségen) alapul.” (1994: 488). Emellett azt is kiemeli, hogy a nemzetségek fő jellemzői még a közös nyelv és kultúra, mely etnográfiai szempontból művészetük és hagyománykincsük alapján tevődik össze.

A nemzetségeket kronológiai szempontból vizsgálva választ kaphatunk azokra a kérdésekre, hogy milyen kapcsolat lehetett a két kronológiai réteg között, emellett mind a magyar nemzetségek társadalmi, mind a nacionális hovatartozáshoz kapcsolódó, valamint a valós vagy fiktív leszármaztatás kérdéseire, különbségeire is válaszokat kaphatunk. Azért érdemes ezt a két korszakot különválasztani, mert a honfoglalás kori nemzetségi berendezkedésről csak találgatások vannak, főleg az írásosság hiánya miatt, ellenben az Árpád-korból fennmaradt adatok segítségével ez a társadalmi berendezkedés dokumentáltan is tanulmányozható. A honfoglalás kori és a XIII-XIV. századi nemzetség mint társadalmi berendezkedés különbségeit mutatja be az alábbi táblázat (ZSOLDOS 1996: 182-183).

	Társadalom	Nemzetségi hovatartozás	Vérrokonság	Írásos emlékek
A honfoglalás kora	Vertikális metszet: a honfoglalók társadalmának kisebb méretű képe	A magyarsághoz szükséges egy törzs valamely nemzetségéhez tartozni	Fiktív tudat	Nem maradtak fent írásos emlékek
XIII-XIV. század	Horizontális metszet: egy-egy társadalmi, eltérő gazdagságú „szelet” alkotott nemzetséget	A magyarság nem függ a nemzetségi hovatartozáshoz	Valós vérrokonság	Értékes írásos nyelvi források

A táblázat meglehetősen tömören foglalja össze a két korszak különbségeit, így érdemes ezeket a tényeket bővebben is kifejteni.

Társadalmi szempontból a XIII-XIV. századi nemzetségek sokkal homogénebb formát mutatnak, mint a honfoglalás kori nemzetségek, tudniillik ebben a későbbi korszakban egy bizonyos társadalmi réteg (a felsőbb rétegek) alkot nemzetséget. „Ennek megfelelően az Árpád-kor társadalmának számos rétegében találkozunk nemzetségekkel, a nagybirtokos előkelőktől a jómódú vagy éppen szerény vagyonú birtokosokon át a királyi szolganépek elitjét képviselő várjobbágyokig és udvarnok-előkelőkig bezárólag” (ZSOLDOS 1996: 182). A honfoglalás kori nemzetségek ezzel szemben a társadalom egészét átfogták.

A nemzetségi hovatartozás felfogása is merőben szemben áll egymással a két korban. Ennek egyik illusztrálására az Árpád-kori advena, vagyis jövevény nemzetségek letelepedése, egyben asszimilálódása szolgálhat példaként: amíg a honfoglalás korában csak bizonyított magyar ősök felvonultatásával lehetett birtokot kapni, addig a XIII-XIV. században, részben a királyi összeköttetések miatt, a letelepedett advena nemzetségek is földtulajdont kaphattak. Így ezen jövevény nemzetségek beilleszkedése nemcsak a társadalomba való asszimilálódást jelentette, hanem a magyarság, ezzel a magyarságtudat átvételét is (ZSOLDOS 1996: 183).

Azt, hogy miért a honfoglalás korában uralkodott a fiktív tudat, és miért csak a XIII-XIV. században számított a valós vérrokonság, csak a nemzetségnevek átfogó vizsgálata során válaszolhatjuk meg érdemileg. Az eddigi összefüggések alapján azonban annyit megfogalmazhatunk, hogy ennek a változásnak a földbirtoklás állhatott a háttérében. A szakirodalomban több elmélettel is találkoztam, azonban ezek közül a legvalószínűbb, hogy a valós vagy fiktív leszármaztatás tudata hasonló, az esszenciája abban a csoporttudatban rejlik, amely megteremti a közös értéknormákat (SZÜCS 1997: 198).

A legfőbb különbséget mégis az jelenti a két korszak között, hogy a honfoglalás korából alig maradt fenn filológiai adat, ezeknek legtöbbször nem is magyar szerzőtől származik. Ilyen Bölcs Leó *Taktika* című műve, mely a magyar harcmodort taglalja, Bíborbanszületett Konstantin pedig munkássága során a magyar és a hozzájuk csatlakozott kabar törzsek neveit jegyezte fel. E munkák egyike sem szól azonban a magyar nemzetségekről és azok neveiről. Ezzel szemben a XIII-XIV. század során számottevő, nyelvészeti szempontból értékes írásos emlék maradt fent, melyek főleg oklevelek. Emellett Anonymus és Kézai Simon krónikája is jelentős fejedelmek (nemzetségfők) neveit hagyományozta tovább. Ezen okok miatt a továbbiakban, a dolgozatomban az utóbbi, a XIII-XIV. századból fennmaradt nemzetségi és nemzetségnévi adatokkal foglalkozom.

Ennek vizsgálatához történettudományi szempontból rengeteg információt találhatunk KARÁCSONYI JÁNOS *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* (1900/1995) című művében, mely a nemesi származású nemzetségek történetét öleli fel. Névtani megközelítésből értékes adatokat szolgáltat FEHÉRTÓI KATALIN *Árpád-kori személynévtára* (2004) és SLÍZ MARIANN *Anjou-kori személynévtára* (2011), melyek az oklevelekből gyűjtötték össze a személynévi és ezzel együtt a nemzetségnévi előfordulásokat is.

2.2. A nemzetségnevek és a nemzetségjelölő formulák

Írásos emlékeink gazdag forrást nyújtanak a tulajdonnevek szempontjából. Szerencsés helyzetben tudhatjuk magunkat vizsgálatuk közben, hiszen a személyneveket, helyneveket és az általam vizsgált nemzetségneveket mondhatni könnyen el tudjuk határolni. A nemzetségnevek esetében ugyanis egy visszatérő formula, a „de genere”, néhány ritkább esetben „de generatio”, kiválóan jelzi, melyik esetben van nemzetségnévvvel dolgunk. Ennek a nemzetségjelölő formulának a jelentése „eredet” vagy „származás”. Ennek megfelelően írott formában a „Személynév – de genere – Nemzetségnév” visszatérő struktúrában találhatjuk meg az ehhez hasonló utalásokat a forrásokban. Ennek illusztrálására egy az Aba nemzetséghez tartozó Demetrius nevű személyről való feljegyzést hozok példaként, 1235-ös datálással: *Demetrio de genere Aba* (ÁSz. 39). De ugyanez a formula jelöli a későbbi, XIV. századi nemzetségnévi előfordulásokat is: 1302: *Chabanka de genere Aba* (ÁSz. 245).

A nemzetségnevek minden valószínűséggel azonosító vagy megkülönböztető funkcióban állhatnak az ilyen szerkezetekben, akárcsak a mai családneveink. Azonban a nemzetségnevek és a családnevek körül sok vita alakult ki a szakirodalomban. N. FODOR JÁNOS, FEHÉRTÓI KATALIN és SLÍZ MARIANN is azt a véleményt osztják, hogy a nemzetségnevek nem lehetnek előzményei a később kialakuló vezetéknemeknek. Ezt főleg azzal bizonyítják, hogy ezek a hosszú szerkezetek alkalmatlanok voltak megállni a helyüket élelőszóban, sőt ezek inkább hátráltatták a vezetéknemek kialakulását (TÓTH 2013: 16-17). A vita másik ellenpontja a TÓTH VALÉRIA által képviselt vélekedés, mely inkább lehetségesnek tartja a nemzetségnevek és családnevek funkcióbeli hasonlóságait, valamint kronológiai egymásutánját. „Ahogyan ugyanis a nemzetség mint tágabb rokonsági-kapcsolati rendszer helyét külsődleges tényezők folytán egyre inkább átveszi a közvetlenebb, szűkebb kapcsolati rendszer, a család, úgy váltja fel — nyelvi síkon követve mintegy a történeti folyamatot — nexusnévként a nemzetségnevet a családnév” (TÓTH 2013: 25). Ezt egyrészt azzal a ténnyel

magyarázza, hogy a nemzetségnevek funkcionális szempontból a legközvetlenebb előzményei a családneveknek, másrészt pedig számos elemet is adhattak a családnevek kategóriájának (TÓTH 2013: 23)

A nemzetségnevek kialakulásukat tekintve két fő irányt követhettek BENKŐ LORÁND tipológiáját figyelembe véve (2009: 93). A nemesi nemzetségek esetében a nagybecsű ős nevét származtatták tovább: *Cosme de genere Gutkeled* (ÁSZ. 223). A kisebb nemzetségek pedig általában lakhelyük után nevezték el újonnan létrejött genusukat: 1231/1397: *Cristoforo Reva? de genere Cuplon* (ÁSZ. 226). Az utóbbi nemzetségek inkább a presztízsérték miatt vették fele ezeket a neveket (GYÖRFFY 1959: 13–4).

Mint már említettem, a XIII-XIV. századi nemzetségek, ezzel együtt nemzetségnevek száma 200 körül lehetett. Ezeknek oklevélimunkban legtöbbször egyedi előfordulásait tapasztalhatjuk, csak az igazán nagy és nemesi nemzetségek (Aba, Gutkeled, Hontpázmány) esetében számolhatunk jelentékeny, 20 előfordulás feletti okleveles említéssel. Az egyedi előfordulások háttérében a kishemesi és várjobbágyi nemzetségek állnak (KRISTÓ 1983: 37). Ilyen például a *Heren* nemzetség is: 1271/1273: *comes Bana et Paris _lius eius iobagiones Castri Ferrey de genere Heren* (ÁSZ. 87)

A nemzetségjelölő elemeknek a legnagyobb számbeli előfordulása a XIII-XIV. századra tehető. TÓTH VALÉRIA alapján a nemzetségjelölő elemek előfordulása az oklevelekben a XIII. század elején szinte a semmiből ugrásszerűen megnőtt. Az érték a század közepére csaknem 150 előfordulást, a XIV. század elejére pedig több mint kétszeresét, 350 előfordulást számlált (TÓTH 2013: 2). Ezt a jelenséget nyelvi és nyelven kívüli tényezők egyaránt magyarázhatják.

A nyelven kívüli tényezők egyike a társadalmi tényezőkkel kapcsolatos szál, az Árpád-korban fennálló politikai helyzet. II. András rendelkezéseitől, főleg a birtokok eladományozása miatt, egyfajta védekező rendszer alakult ki a korban. „A nemzetségi birtokjog alapja... kétféle birtokot különböztet meg; olyat, amelyet Szent István adott s olyat, amelyet a későbbi királyok adományoztak. Az István által adott birtok... nem háramlik vissza a királyra, hanem a rokonság öröklí” (GYÖRFFY 1958: 25). Itt kap jelentős szerepet a „de genere” fentebb említett „eredet”, „származás” értelmezése, de emellett többletjelentéseket is hozzárendelhetünk. Az egyik ilyen az „ivadék” értelmezés, mely emberek társadalmi csoportjára vonatkoztatva elnyeri a nemzetségi jelentését. Tehát az adott nemzetség tagjai az őket megillető, a közös őstől származtatott birtokukkal csakis vérségi jogon rendelkezhetek.

Így egyaránt fontos volt a birtokviszonyok rögzítése, valamint a nemzetségnév feltüntetése, a birtokos pontos azonosítása az okiratokban. A másik jelentés ugyan inkább átvitt értelemben fogalmazható meg, de mégis szorosan kötődik a nemzetségnevek írásbeli elszaporodásához. Ez a „de genere” formula „nemes”-ként való értelmezése, mely egyaránt a kordivat (a kezdeti sznobizmus) és a szekularizáció, az elvilágiasodás hatása, melyben minden eddiginél nagyobb teret kapott a nacionalista gondolkodásmód. Természetesen a birtokvágy itt sem elhanyagolható, a nagyobb nemzetségek és a honfoglalás kori ősökkel bíró nemzetségek nemesi joguknál fogva birtokadományt vártak a királytól. Tehát a „de genere” minősítéssel főleg az ősjogon szerzett birtok protekcióján volt a hangsúly, de emellett a genus kiváló hasznára volt a nemesi jogok fenntartásának is. Ezen okoknak köszönhető tehát az, hogy a nemzetségnevek az okleveles forrásokban is egyre nagyobb arányban kerülnek elő (KRISTÓ 1983: 36).

3. A Szemere nemzetség

3.1. A Szemere nemzetség eredete, története

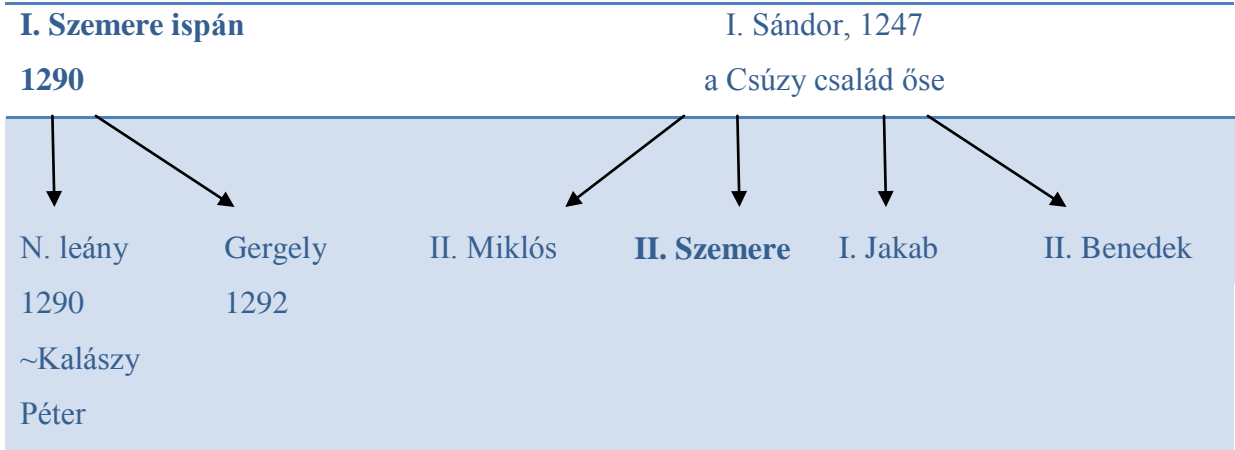
A nemzetségős *Szemere* hazája Komárom megye északkeleti csúcsán helyezkedett el a Zsitva bal partján. A nevét megörökítő *Szemere* falu is itt állt *Hoba* faluval együtt, mely a honfoglaló vezérnek megtett Hoba (Huba) nevét örökíti meg. Árpád Hobát erre a területre tette nyitrai alispánná, a Zsitvától egészen a Tözsök (Tursok) erdőig. A nemzetség azonban nem a vezér nevét kapta meg, hanem a valószínűleg fiának tekinthető és a kortársak szemében tekintélyesebb tagjáról, Szemeréről, aki 1175 körül semptei ispán volt, nevezték el. A Szemere nemzedékrendnek csak töredéke maradt ránk. Ezek alapján Csúzi- (Csúzy), Lóti- (Lóthy) és a Szemerei-ágak létezéséről maradtak fent adatok.

Az alábbiakban a három ág nemzedéki tábláját adom közre KARÁCSONYI JÁNOS alapján (1904/1995: 967-968).

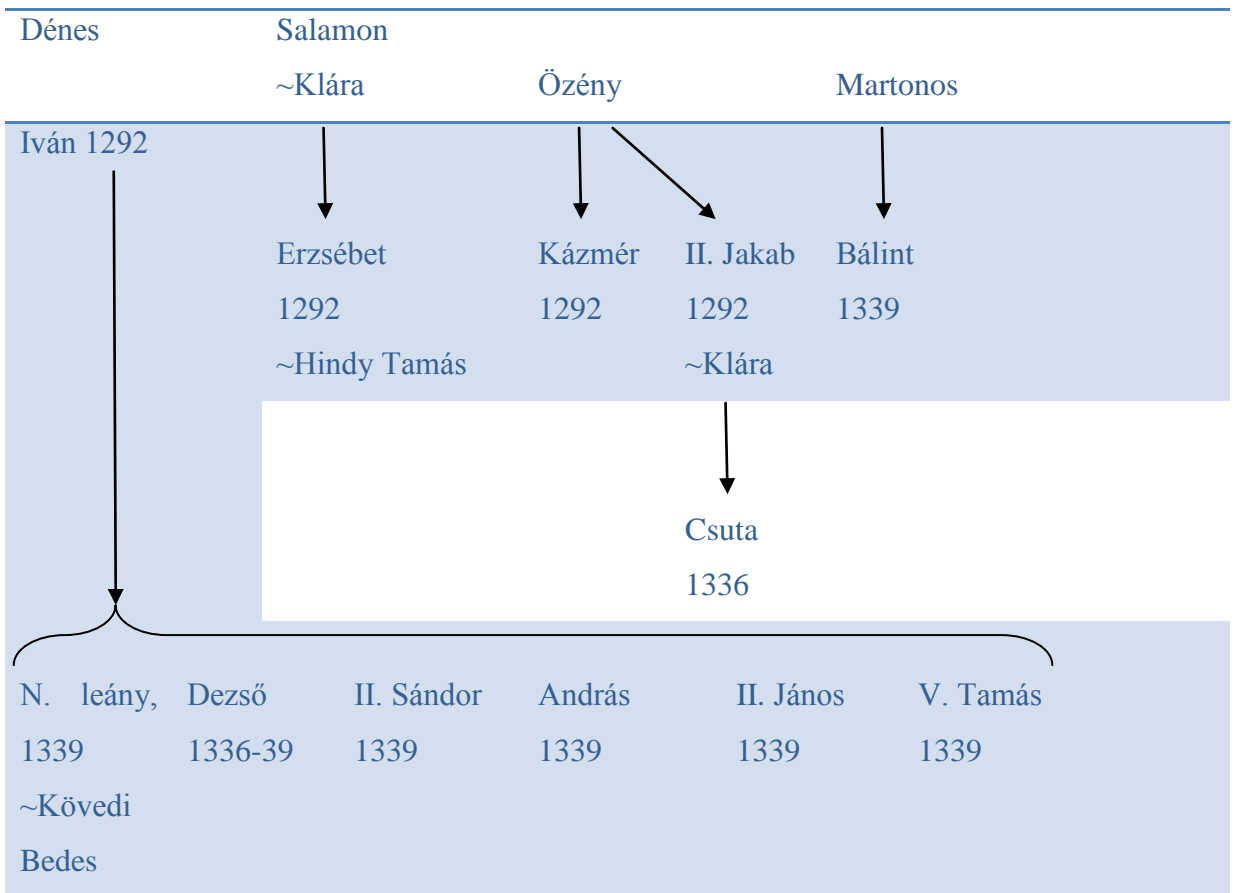
Szemerei-ágak

Onga	I. Tamás	I. Ivánka	Incze	I. János
↓ Péter 1247	↓ II. Sena 1247	↓ II. Ivánka 1247-81	↓ III. Tamás 1247	↓ I. Miklós 1247
↓ Márton 1247				
I. Sena	II. Tamás	Bos Ispán	Árpád	
↓ Godus 1247	↓ Saul 1247	↓ Bertalan 1281	↓ I. Benedek	
	↓ Lesták 1247			
				↓ IV. Tamás 1339 előtt
		↓ Izdemér 1292		

Csúzy-ágak

Lóthy-ágak

Érdemes megvizsgálni a Szemere nemzetséget a szakirodalmak által több helyen hasonló elgondolással felvázolt nemzetség-ismérvék szempontjából, mely a családi összetartozást jogosult bizonyítani. Ezek az 1. egy valamely nagynevű őstől való leszármaztatás (fiágon származás a közös őstől), 2. közös nemzetségnév, 3. öröklött birtokukat nemzetségi jogon birtoklás, 4. a kulturális és kultikus összetartozás jelenléte 5. jellegzetes személynevek ismétlődése. A Szemerék ezeknek megfelelően tehát 1) Huba (Hoba) vezér, nemzetségalapító fia valószínűleg Szemere alispán 2) akit a kor méltónak tartott neve továbbörökítésére nemzetségnévként. 3) Birtokuk a királyi adományozásból maradt rájuk Hubától, ezt a birtokot továbbra is nemzetségi jogukon tartották magukénak. 4) A kulturális és kultikus összetartozás egyik legkiemelkedőbb jele a közös címer megléte, mely a Csúzy családtól maradt fent: kék pajzsban, zöld alapon, ugró szarvas, melynek nyaka hátulról nyíllal van átlóve¹ (CSOMA 1904/1995: 1298). A kultikus összetartozás másik jegye a közös monostor megléte, mely egyben temetkezési helyként is szolgált a nemzetség tagjai számára. Ilyen közös monostor meglétéről azonban nincs megfelelő filológiai adat a Szemere nemzetség esetében, de ez önmagában még természetesen nem zárja ki a nemzetségek köréből. Végül soron pedig a 5) jellegzetes nevek ismétlődése, melyek a fenti ágrajzokon jól megfigyelhetők: *Szemere* (ebben az esetben mint egyénnev), *Jakab*, *Sena* (vö. ZSOLDOS 1996: 179-182 és KRISTÓ 1983: 27-28).

3.2. A Szemere nemzetség birtokai és a *Szemere* név előfordulása helységnevekben

A Szemere nemzetség ősi fészke tehát Komárom megyében volt, a nemzetség ősi birtokai is itt fekszenek. Ezt jelzi például az a tény is, hogy 1247 táján az esztergályi (Strugar) birtokukat a királlyal egy kövedi birtokra cserélték, mely ugyancsak Komárom megye északi részére esett. Az örökösödési viták a Szemere nemzetséget sem kerülték el: 1292 körül az egész nem megmozdult egy ősi birtok miatt, végül a nemzetség a következő területeket birtokolta: Kürt, Nyék, Csúz, Szemere, Tajd, Hoba és Lót, melyek majdnem összefüggő falvakból állt Komárom megyében (KARÁCSONYI 1900/1995: 969-970). KISS LAJOS *Földrajzi nevek etimológiai szótára* című munkája öt olyan településnévről tesz említést, amelyek a *Szemere* névvel kapcsolatba hozhatók. KISS LAJOS azonban ezeket a *Szemere* személynévvel

¹ A címer totemisztikus elemzése is bizonyíthatja a nagy múltú őshöz való ragaszkodást, hiszen a honfoglalás legendája a „csodaszarvas” jelképéhez csatlakozik, mely a címerben feltűnve egyaránt utalhat Hubára és a saját birtok már a honfoglalástól való öröklöttségére.

hozza összefüggésbe, nemzetségnévi származtatással nem számol. E települések tehát a következők.

Szemere 'település Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Hidasnémetitől nyugatra' 1243: *Scemere* (FNESz. 1988: 551).

Győrszemere 'település Győr-Sopron megyében' 1300: *Geur-Zemere* (FNESz. 1988: 550). A megkülönböztető szerepű *Győr*- előtag Győr település közelségével kapcsolatos.

Komáromszemere 'település Szlovákiában Érsekújvártól keletre' 1210: *Zemera* (FNESz. 1988: 772). A megkülönböztető szerepű *Komárom*- előtag a megyei hovatartozást jelöli.

Mezőszemere (Borsodszemere) 'település Heves megyében, Füzesabonytól keletre' 1261/1271: *Scemere* (FNESz. 1988: 136). A megkülönböztető szerepű *Borsod*- előtag az egykori megyei hovatartozással, a mai *Mező*- előtag pedig a mezőségi jellegű tájjal kapcsolatos.

Répcszemere 'település Győr-Sopron megyében Kapuvártól dél-nyugatra' 1269: Thoma de *Scemere* (FNESz. 1988: 410). A megkülönböztető szerepű *Répcse*- előtag a folyó mellékére utal.

A nemzetség Komárom megyei ősi birtokközpontját látva az ehhez közel eső településeknél talán számolhatunk a nemzetségnévi származás lehetőségével is.

Amint az adatok is jelzik, a települések elsődleges hangalakja *Szemere* volt, a jelzői előtaggal való kiegészülésük másodlagos változási folyamat eredménye. Ez a változás azonban olykor már igen korán (az ómagyar korban) bekövetkezett, amint ezt például a *Győrszemere* esete is jelzi.

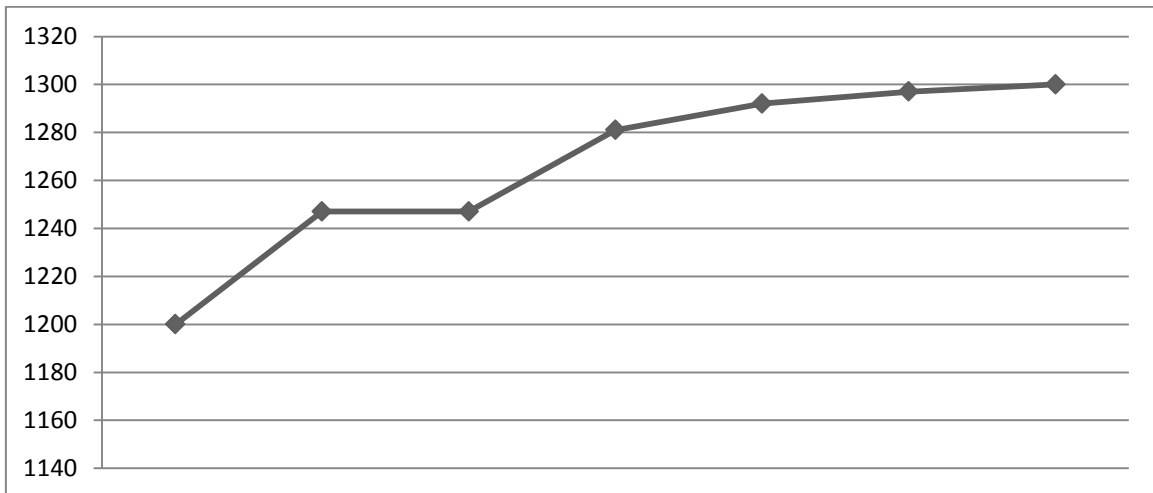
4. A *Szemere* névforma személynévi és nemzetségnévi előfordulásai

Az alábbi táblázatban összefoglalom azokat az adatokat, amelyek az Árpád-kori személynévtár alapján a *Szemere* névformával kapcsolatba hozhatók. Előbb azokat az előfordulásokat mutatom be, amelyek biztosan nemzetségnevet jelölnek, majd a pusztán személynévi előfordulások következnek.

4.1. A *Szemere* nemzetségnévi előfordulásai

<p>1. <i>Zemere, Zemera, Zemem</i></p> <p>1200: quorum VII virorum nomina hec fuerunt: . . . Huba, a quo <i>genus Zemera</i> descendit; Huba, a quo prudens Zemera descendit (Anon 41, 75);</p> <p>*1297/1369: magister Wgrinus de Petury . . . pro . . . Zemere, Iacobo et Benedicto <i>de genere Zemere</i> . . . constitutus (HÁO 82);</p> <p>*1300>XIX: Sal[amon] f[ilius] Zemere <i>de eadem [genere] Zemere</i> . . . p[ossessio] Geur Zemere (Gy II: 625);</p> <p>2. <i>Scemere, Scemera</i></p> <p>*1247: Alexander et Leustachius <i>de genere Scemera</i> (ÓMO 98; CDES II: 190);</p> <p>*1281: comes Bartholomeus _lius comitis Bos <i>de genere Scemere</i> (MES II: 151; Gy III: 420, 455);</p>	<p>*1292: coactione . . . Scemere . . . <i>de genere Scemere</i> (Gy III: 455);</p> <p>3. <i>Scemure</i></p> <p>*1247/1247: <i>de genere Scemure</i> . . . magister Petrus _lius Vnga pro se et pro fratre suo Martino (CDES II: 179; Gy III: 455);</p>
---	--

Az adatok kronológiai megoszlását diagramon ábrázolva a következő képet kapjuk:

1. ábra. A nemzetségnévi előfordulások időbeli eloszlása.

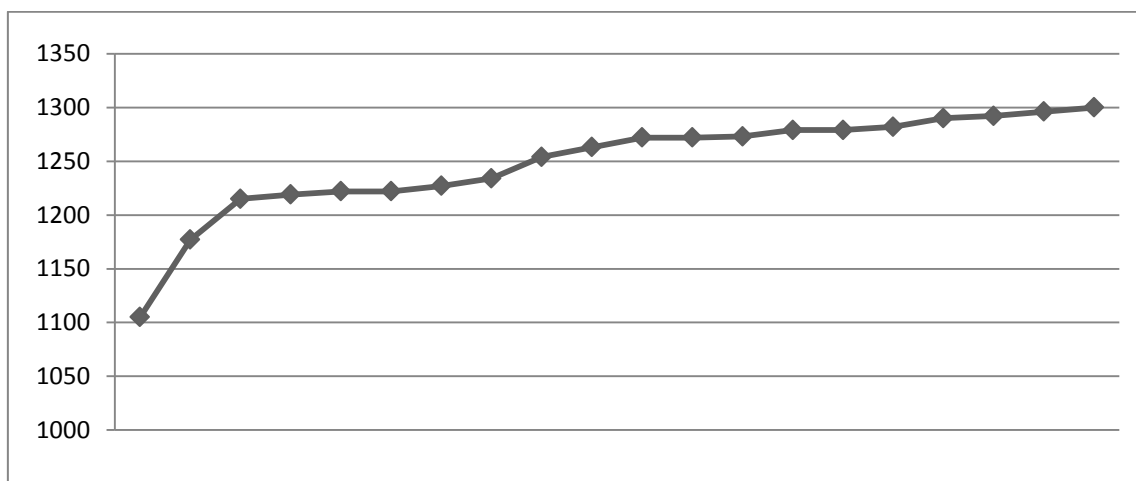
A nemzetségjelölő formula, a korábban említett „de genere” szerkezetben fordul elő, például: *Benedicto de genere Zemere*. Két esetben ettől eltérő forma jellemzi a nemzetségnévre vonatkozó utalást: 1200: *quorum VII virorum nomina hec fuerunt: . . . Huba, a quo genus Zemera descendit*; valamint *1300>XIX: *Sal[amon] f[ilius] Zemere de eadem [genere] Zemere*. Az előbbi, Anonymus gesztájából való előfordulás jelentése „Huba, akinek nemzetségéből Szemere származik”, a *genus* nemzetségre utaló szó tehát már ebben a korai gesztában is jelentkezik. Az utóbbi példában közbeékelődik a *de* és a *genere* közé az ’ugyanaz’ jelentésű névmás, a szerkezet értelme tehát „ugyanazon *Szemere* nembeli *Szemere*”.

4.2. A Szemere személynévi előfordulásai

<p>Zemer, Scemer, Scemar</p> <p>1219/1550: Zugna de villa Fecie impetiit <i>Zemert</i> de villa Vraaka de furto . . . fur <i>Zemer</i> Varadini, portato ferro combustus est (VR 12.,237; NémethSzab 73: <i>Zemect</i>);</p> <p>1234/1550: <i>Scemer</i> _- liu <i>Scemera</i> . . . dedisset ecclesiae sancti Georgii dusinicum quendam de praedio Iouse nomine Dera . . . Filiae . . . praedicti <i>Scemar</i> scilicet Benedicta et Rosa (VR132., 302; NémethSzab 100).</p> <p>1. <i>Zemere, Zemera</i></p> <p>1105.1110/XIII: testibus . . . binis religiosis viris Fiuree et <i>Zemera</i> (DHA I: 381); cr</p> <p>1177: <i>Zemere</i> comes de Simtei (PRT I: 605;CDES I: 89; ChAHT 77); cr</p> <p>1222/1344: castrenses Strigonienses . . .in villa Zumsou . . . Sanda, Vita, Obustan, Ioanc, Obus, Iacobus et <i>Zemere</i> (CDES I: 203; Gy III: 409);</p>	<p>1222/1550: Vniversi villani Sagu . . . de provinciaNaugrad impetierunt nioubagiones eiusdem castri . . . Chepanum, Feketem, Tuburcium, <i>Zemerem</i> de destructione rerum suarum (VR 207., 281);</p> <p>1263: terram Kamar iobagionum castri, item terram Gubas et <i>Zemere</i> et cognatorum suorum . . . hospitibus nostris duximus (FöldJár 221; Sztp I: 403, 417); 1265: terram nobilium de <i>Zemere</i> . . . iuxta terram <i>Zemere</i> tendit versus Rabcha (UB I: 315);</p> <p>1272: metis in virgulto vadit ad virgultum <i>Zemere</i> ubi terminatur (UB II: 14);</p> <p>1279/1279: Nicolaus et <i>Zemera</i> _lii Alexandri . . . item Petrus et Alexander frater suus de <i>Zemera</i> personaliter . . . comparendo (HÁO 51; Gy I: 805);</p> <p>*1282.1285: Huni . . . inter se . . . duces . . . praefecerunt, quorum unus Wela fuit, Chele _le! _lius ex genere <i>Zemem</i> [O <i>Zemere</i>] oriundus (Kézai 147);</p>
---	--

<p>1292.1297: Zoym _lius <i>Zemere</i>, Martinus magnus . . . [testes] (ÓMO 108; Gy I: 316);</p> <p>*1300>XIX: Sal[amon] f[ilius] <i>Zemere</i> de eadem [genere] <i>Zemere</i> . . . p[ossessio] Geur <i>Zemere</i> (Gy II: 625);</p> <p style="text-align: center;">2. <i>Scemere, Scemera</i></p> <p>1215/1550: Ioubagiones Petri _lii Pou scilicet: Bulsu, Echi, <i>Scemera</i>, Loctu (VR 282., 200);</p> <p>1227: de villa Wicza . . . populisTymoc . . . Tunsá, Ioh(ann)e, Gregorio, Tanch, <i>Scemere</i>, Tympur et Iula (UB I: 112);</p> <p>1254: Gregorium Comitem _liumMatie ac fratrum suum <i>Scemere</i> nomine (ÁÚO XI: 402; Gy III: 209);</p>	<p>1272/1282: terram . . . in . . . villa Peerch . . . contulimus [rex] Chepano _lio <i>Scemere</i> (ÁÚO III: 274; Sztp II/1: 64; Gy I: 653);</p> <p>1279/1283: ad virgultum <i>Scemere</i> (UB II:129);</p> <p>1290: c-e <i>Scemere</i> de Chuus (Gy III: 412);</p> <p>1296: in Bylle . . . in vicinitate ipsi terre super porcione Abrae _lii <i>Scemere</i> (Zala I: 114);</p> <p style="text-align: center;">3. <i>Scemure</i></p> <p>1280: possessiones . . . [in Simi]gio existentes <i>Scemurekereký</i> et Keurusheg (Kub I: 120). .</p>
--	---

A személynévi előfordulások kronológiai megoszlását az alábbi diagram szemléletesen mutatja.

2. ábra. A személynévi előfordulások időbeli eloszlása.

Amint az ábrákon látható, a személynévi és nemzetségnévi adatok hasonló növekedést mutatnak, az eltérést a nemzetségnévi adatok csaknem egy évszázados késésében és természetesen az adatok mennyiségének különbségében (a személynévi adatok 18 előfordulást, míg a nemzetségnévi 7 előfordulást mutatnak) találhatjuk meg. Azonban azt a vélekedést, miszerint a nemzetségnevek elszaporodása a XIII-XIV. századra tehető, a *Szemere* nemzetségnév adatai is igazolják. TÓTH VALÉRIA alapján pedig azt is megállapíthatjuk, hogy az adatok stagnálása, majd drasztikus csökkenése a XIV. század elejére tehető. A *Szemere* adatainak kronológiai eloszlását figyelembe véve a stagnálás kezdete is megfigyelhető (TÓTH 2013: 2). Az adatok azt is jól illusztrálják, hogy az XII. század előtt még nem volt szükség az azonosító funkciójú nemzetségnevekre. Ezt már a fentebb említett nyelven kívüli ok, a birtokjog nemzetségfüggővé tétele okozta. Az *Árpád-kori személynévtár* alapján készített fenti összefoglaló táblázatból egyértelműen látható, hogy a *Szemere* nemzetségnév első említése már a XIII. század kezdetén jelentkezett.

4.3. A Szemere személy- és nemzetségnév adatainak helyesírás- és hangtörténeti vizsgálata

Az Árpád-kori írásos emlékeinkből fennmaradt tulajdonnevek értelmezésében több akadályba is ütközhetünk. Ezért részben az egységes íráskép hiánya, másrészt az oklevélmásolók nem magyar anyanyelvűségéből fakadó nyelvi nehézségek okolhatók. A *Szemere* névformák lejegyzésében ugyanakkor efféle nehézségekkel nem nagyon kell számolnunk, az adatok hangtörténeti és helyesírás-történeti változása is egyértelműnek látszik. Mivel pedig a *Szemere* írásképe hasonlónak mutatkozik mind a személynévi, mind a nemzetségnévi előfordulásokban, ezért ezeket az adatokat együtt tárgyalom. Az előkerült, előttünk álló adatok tehát a következők: *Scemera* ~ *Scemere* és *Zemera* ~ *Zemere*, valamint a *Scemure* írásváltozatok.

1. Amint az adatokból szembetűnik, a helyesírás szempontjából valójában csak egy kérdés érdemel figyelmet: az *sz* hang jelölésének kérdése. Ehhez előzetesen szólok néhány szót a helyesírás-történet e korszakának alakulásáról is.

A magyar helyesírás minden változata a királyi kancellária, a vele együtt működő hiteles helyek helyesírásából származik. Hiteles okleveleink nagy része a kancellária intézményéből került ki, ezen iratok célja kezdetben a királyi, később a világi ügyletek időtálló rögzítése. A kancellária intézményének kialakulása Szent István uralkodására tehető, de keveset tudunk erről a korszakról. Halála után a XI-XII. században a kancellária, egyben az írásosság hanyatlása tapasztalható. A XIII-XIV. század viszont változást hozott: egyrészt az eddig megszokott szóbeli bizonyítás háttérbe szorul az írásossággal szemben, másrészt az egyházi hatóságok ebben a korban szerepet vállalnak a magánjogi oklevelek kiállításában a hiteles helyek kialakításával (KNEZSA 1952: 9-14). Ezen tények alapján KNEZSA ISTVÁN *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig* című művében négy korszakot különböztet meg, melyből az első három releváns az Árpád-kori személy- és nemzetségnevek vizsgálata során. Az I. korszak az egyszerű jelek használatának a kora, a XI. század egésze, valamint a XII. század eleje. A II. korszakot a különböző rendszerekből származó jelek keveredése jellemzi, mely a XII. századtól a XIII. század első feléig tartott. A III. korszak pedig a XIII. század második felétől egészen az Anjou-kor végéig tartott (KNEZSA 1952: 184). A három korszak alapján a következőkben megvizsgálom az *sz* hang jelölésének időbeli változásait.

Az első korszakban, 1000-1100~1200-ig az *sz* hang általános jele a *z*, ritkább esetben *s*. A második korszakban, 1100~1200-1250-ig a *z* hangjelölő egyre nagyobb szerepet játszik, de kizárólagossá csak néhány oklevélben lesz. Emellett az általános jel az *sc* egyre gyakoribbá válik, valamint az *s* is tovább erősödött. A harmadik korszakban, 1250-1386-ig az *sz* hang jele a XI. századi ponthoz kanyarodott vissza, tehát a leggyakoribb jele a *z*, de emellett az *sc* jelölés is az egész korszakon át tartotta magát, főleg az *e* és *i* hangok előtt (KNEZSA 1952: 14-40).

Az alábbi táblázatban összefoglalom a *Szemere* személy- és nemzetségnévi adatokat a három korszak vonatkozásában.

	<i>sc</i> jelölés	<i>z</i> jelölés
I. korszak		2
II. korszak	5	4
III. korszak	7	8

Amint a fenti táblázat is mutatja a KNEZSA-féle korszakolás tökéletesen ráillik a *Szemere* személy- és nemzetségnév előfordulásainak datálására. Az első korszak *z* jelölései uralkodnak az adatokon, viszont a második korszakban az *sc* jelölés megerősödik, nagyobb számú adatot mutat, azonban a III. korszakra az adatok a *z* jelölőnek kedveznek ismét, de szinte azonos mennyiségben szerepel az *sc* betűkapcsolat is ebben a szerepben.

2. A hangtörténeti kérdések kapcsán két dolog érdemel figyelmet: a második szótagbeli magánhangzó minősége, valamint a névvégi személynévképző ügye. A fenti betűhív adatok olvasata ugyanis [*szemëre*] ~ [*szemöre*] ~ [*szemëra*] formákban adható meg.

Elsőként a név végén álló *-a/-e* magánhangzó problematikáját tárgyalom. A *Szemere* személynév (ami egyben *Szemere* nemzetségnévhez is alapul szolgált) a FNEsz. szerint a *szem* szóból alakult ki *-r* képzővel (*szemer*), illetve *-a/-e* kicsinyítő képzővel. Az *-a/-e* képző a régi magyar személynévképzésben igen produktív képzőként szerepel, amely közszókból éppúgy hozott létre személyneveket (pl. 1171: *Scina*, 1211: *Nege*, *Thyze*), mint idegen eredetű nevekhez, illetve azok csonkított tövéhez járulva (DömAd.: *Bene*, *File*)(lásd ehhez TNyt. 1991: 250-251). A *Scemera* ~ *Scemere* és *Zemera* ~ *Zemere* előfordulások esete is hasonlóan mutatkozik, azonban magán hordozza a kicsinyítő képző egyik fontos sajátosságát: a veláris

változat a palatális tövekhez is járulhat (pl. 1138/1329: Peta ~ Pete, 1276: Petra, 1277: Petre, Ász. 628,57, 134). A képző efféle viselkedését (amihez lásd TNyt. 250) láthatjuk itt is, vagyis a [szemere] ~ [szemera] adatok kettőssége tehát ezzel magyarázható.

A második szótagbeli (tehát az *-r* képző előtti) magánhangzó az adatok tanúsága szerint labiális (*szemöre*) és illabiális (*szemëre*) egyaránt lehet. Ezek háttérében a korai ómagyar kor jellegzetes hangváltozási folyamata, a labializáció áll. A labializáció, amely végigkíséri az ómagyar kort, az *ë* hangokon is érvényesül, „mégpedig mindazokon, melyeket a nyíltabbá válási tendencia érintetlenül hagyott” (MNyT.: 157). A *Scemure* névforma *u* betűje minden valószínűséggel *ö* hangot jelölt, akárcsak több az Árpád-korból származó tulajdonnév esetében is. „Gyakoriak nyelvemlékeinkben az olyan példák, melyekben a labializáció még nem hatolt el a tőszótagig”, csak a második szótag magánhangzóját érintette: 1212: *Zemus* (Ász. 707), valamint 1248/1399: *Hegus* (MNyT.: 157). A *Zemus* (*szemös*) és a *Hegus* (*hegyös*) analógiáján tehát a *Scemure* hangalakja valószínűleg *szemöre* lehetett. Nyelvjárási szinten ma is megtalálható az *ö*-zés ezen foka, főleg egy-egy északi nyelvjárásban: *mönyök*, *vészök*, *lëlköd* stb. (MNyT.: 157).

5. Összegzés

A dolgozat elején kitűzött célok elérése eredményesnek mondható. A munka első felében a nemzetségek és a nemzetségnevek kérdéskörére, majd a második felében a Szemere nemzetség leírására és a nemzetségnév nyelvi elemzésére tettem kísérletet a szakirodalmak segítségével.

A nemzetségek tanulmányozása során kitértem a nemzetség definíciójára, a magyar nemzetségek relevanciájára, valamint a két kronológiai réteg, a honfoglalás és a XIII-XIV. század nemzetségeinek különbségeire. Az összegyűjtött információk alapján kétségtelenül érdemes a magyar nemzetségek és nemzetségnevek vizsgálata, de csak a XIII-XIV. századi nemzetségekkel kapcsolatban találhatunk pontos adatokat. A nemzetségneveket funkciójuk, számbeli előfordulásuk és kialakulásuk szerint jellemeztem. Emellett a nemzetségjelölő „de genere” formula értelmezési lehetőségeit és nemzetségnévi előfordulások számát is számba vettem.

A második részben, a Szemerék bemutatása során főleg a nemzetség történetét helyeztem előtérbe, valamint a birtokleírást tartottam fontosnak. A meglévő adatok alapján, természetesen a teljesség igénye nélkül, összefoglaltam a történeti jellegű és a birtokviszonyok bemutatására irányuló kezdeményezéseket egyaránt. A nemzetség bemutatása után az *Árpád-kori személynévtár* Szemerékre vonatkoztatott nyelvi előfordulásait elemeztem, mely során e névforma helyesírás- és hangtörténeti jellegzetességeit vizsgáltam meg. Ezen vizsgálatok során fény derült helyesírás-történeti szempontból az *sz* hangot jelölő betűk történetére, kronológiai sajátosságaira, hangtörténet szempontjából pedig a *Scemure* típusú adatok második szótagi magánhangzójának labialitás szerinti eltéréseire és a *Scemera* ~ *Zemera* formák vegyeshangrendűségének okaira is.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, BERRÁR JOLÁN (1967), *A magyar nyelv története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), Szabolcs vezér. Adalékok a Csák nemzetség történetéhez. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp. 38–67.
- BENKŐ LORÁND (2009), *Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Bp.
- CSOMA JÓZSEF (1904/1995), Magyar nemzetségi címerek. In: KARÁCSONYI JÁNOS, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp. 1145-1314.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1983), *Árpád-kori kis személynévtár*. Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004), *Árpád-kori személynévtár*. Bp.
- FNESz. = *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1-2*. Bp, 1988
- GYÖRFFY GYÖRGY (1959), *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig*. Bp.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1900/1995), *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp. 1900. Második, reprint kiadás. Bp., 1995.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (1983), Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. In: KRISTÓ GYULA: *Tanulmányok a az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet*. Bp. 26–50, 459–67.
- SLÍZ MARIANN (2011), *Anjou-kori személynévtár 1301-1342*. Bp.
- SZÜCS JENŐ (1997), *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Bp.
- TÓTH VALÉRIA (2013), *A nemzetségnevek helye a személynevek rendszerében*. Megjelenés alatt.
- ZSOLDOS ATTILA (1996), Nemzetségek és honfoglalók. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 176–94.